

www.vulkani.rs
office@vulkani.rs

Naziv originala:
Conn Iggulden
THE FALCON OF SPARTA

Copyright © Conn Iggulden, 2018
Translation Copyright © 2022 za srpsko izdanje Vulkan izdavaštvo

ISBN 978-86-10-04443-0

Ova knjiga štampana je na prirodnom recikliranom papiru od drveća koje raste u održivim šumama. Proces proizvodnje u potpunosti je u skladu sa svim važećim propisima Ministarstva životne sredine i prostornog planiranja Republike Srbije.

KON
IGULDEN
SOKO
SPARTE

Preveo Mirko Bižić

VULKAN
IZDAVAŠTVO

Beograd, 2022.

*Mom sinu Kameronu,
koji je pošao sa mnom u Spartu.*

Godine 401. pre nove ere, persijski kralj vladao je carstvom koje se prostiralo od Egejskog mora do severne Indije. Čak pedeset miliona ljudi činilo je njegove podanike – a njegove vojske bile su ogromne.

Ujedinivši snage na kopnu i moru, samo su Sparta i Atina uspele da im pruže otpor.

U V O D

U Vavilonu su i čvorci zevali na vrućini, oklembešenog tamnog jezika. Iza ogromnih gradskih zidina sunce je peklo one koji su rintali u poljima, teško ih pritiskajući.

Dok je hodao sredinom puta, velikom kralju¹ sijala se koža, ali njegov sin nije mogao da dokuči da li od ulja ili od znoja. Guste crne kovrdže kraljeve brade sijale su se i predstavljale podjednako deo njega koliko i miris ruža ili dugi preklopljeni ogrtač koji je nosio.

Vazduh je mirisao na vrelo kamen i drveće čempresa, koje se poput kopalja izdizalo prema nebu. Sve okolne ulice ispražnjene su do te mere da nije bilo ni njihovih stanovnika. Ni deteta, ni starice, čak ni kokoška nije ostavljena da čeprka zemlju dok su vojnici carstva raščišćavali put za kraljev prolazak. Vladala je potpuna tišina i dečak je mogao da čuje poj ptica.

Po Ningalinim² ulicama bile su posute debele grane palme, mekane pod nogama i još zelene. Nikakav nečisti zadah neće prekinuti njihov razgovor niti omesti starijeg čoveka u ovom trenutku pouke. Cilj mu je bio sam opstanak njegove kuće, i nije dozvoljavao ni kurtizanima ni špijunima da stoje toliko blizu da bi mogli nešto čuti. Njegovi kapetani mislili su da se radi o kraljevskom hiru kada ih je poslao da raščiste ceo kraj na obe strane, mnogo pre nego što je sunce izašlo tog jutra. A istina je bila da se neke reči nisu smele ni načuti. Kralj je znao da je na

¹ *Veliki kralj* ili samo *kralj* bio je tradicionalni grčki naziv za persijske vladare. (Prim. lekt.)

² Mesopotamska boginja sumerskog porekla. (Prim. lekt.)

Kon Igulden

njegovom dvoru mnogo onih koji prisluškuju. Jednostavno je bilo previše malih satrapa¹, previše kraljevstava čije su krune zgazile njegove sandale. Devedeset vladara plaćalo je špijune da slušaju, dok se hiljadu dvorana guralo i laktalo za položaj. Prosto zadovoljstvo da šeta sam sa sinom kao što bi to mogao neki čobanin postalo je luksuz poput rubina, vredno poput debelih zlatnika zvanih darici² sa likom kralja Darija kao strelca, koji su korišćeni u celom carstvu.

Dok su hodali, dečak je postrance bacaog pogled na oca, obožavajući ga i slepo mu verujući. Mladi Artakserks³ prilagođavao je korak kraljevom, mada je to značilo da mora dodati pola koraka s vremena na vreme, poskakujući da održi ritam. Darije⁴ kao da to nije primećivao, mada je Artakserks znao da njegovom ocu ne promiče gotovo ništa. Tajna njegove duge vladavine počivala je na njegovoj mudrosti. Da je dečaka iko ikad pitao za mišljenje, rekao bi da njegov otac nikada ne greši.

U dane kada bi se okupio ceo dvor, kralj je sedeo i sudio svojim najmoćnijim velmožama, ljudima čije su vojske brojale na desetine hiljada, vladarima zemalja udaljenih kao Mesec, punih žada i slonovače. Darije je slušao gladeći rukom bradu, od čega mu je sjaj ostajao na prstima. Protrljao bi palac o kažiprst, ili uzeo zrno grožđa iz zlatne zdele koju je rob držao klečeći pred njegovim nogama. Na taj način Darije je ulazio u srž problema, dok su njegovi savetnici i dalje odmeravali mišljenja i raspravljali se. Artakserks je želeo da stekne tu pronicljivost, pa je slušao, i dobro učio.

Grad je bio tih onako kako je samo deset hiljada vojnika koji stanovnicima prinose nož pod grlo moglo da ga učini mirnim. Kraljevi generali znali su da će se kraljev gnev obrušiti na njihove glave ako ga uznemire – i zato su otac i sin hodali kroz prašinu i toplotu kao da su jedina dva živa stvorenja na svetu, dok je sunce zalazilo, donoseći im olakšanje posle vreline dana.

¹ Upravnik oblasti u drevnoj Persiji, gubernator ili namesnik. (Prim. prev.)

² *Darik* – staropersijski zlatni novac nazvan po kralju Dariju Prvom. (Prim. lekt.)

³ Artakserks Drugi, sin Darija Drugog i brat Kira Mlađeg. (Prim. lekt.)

⁴ Darije Drugi, potomak Darija Velikog i Kira Velikog, sin Artakserksa Prvog, unuk Kserksa Prvog. (Prim. lekt.)

„Vavilon je nekada bio srce carstva, velikog carstva“, kazao je kralj Darije. Glas mu je bio blag, više glas učitelja nego ratnika.

Njegov sin podigao je pogled, oči su mu bile sjajne.

„Mada je Persija veća“, rekao je Artakserks.

Njegov otac osmehnuo se na dečakov ponos.

„Naravno! U svakom smislu. Persija je deset puta veća od svih ambicija starog Vavilona. Granice mog carstva ne mogu da se obidu pešice za ceo život – ili za dva-tri života. A ipak mi ono nije dato, dečače moj. Kada je moj otac¹ poginuo, kruna je pripala mom bratu. On ju je uzeo pre nego što su mu se suze osušile na licu – i vladao samo mesec dana pre nego što je ubijen.“

„A ti si se osvetio onome ko ga je ubio“, rekao je Artakserks, želeći da udovolji ocu.

Kralj je stao i okrenuo lice prema suncu, zatvarajući oči da bolje vidi uspomene.

„Jesam. Kada je sunce izašlo tog dana, bila su nas trojica, tri brata. Te večeri bio sam sâm. Poprskan krvlju – ali bio sam kralj.“

Darije je napunio grudi vazduhom, od čega su ploče na njegovom ogrtaču zaškrípale na finoj svili ispod njih. Njegov sin se ispravio svesno ga oponašajući. Artakserks nije znao zašto ga je otac pozvao tog dana, niti zašto na vidiku nije bilo čak ni čuvene garde „besmrtnika“². Njegov otac nikome nije verovao, tako su govorili, a ipak je šetao sam sa najstarijim sinom i naslednikom. Sa svojih četrnaest godina, Artakserks je zbog toga sijao od ponosa i sreće.

„Kralju treba više od jednog sina“, nastavio je njegov otac. „Smrt dolazi previše brzo, kao što vetar iz pustinje može početi da duva bez upozorenja. Može da dohvati čoveka kada se konj spotakne ili kad nož isklizne. Može da dođe od otrova ili izdaje, od pokvarenog mesa, od groznice ili duhova iz vazduha. U takvom svetu, kralj sa samo jednim sinom izazov je bogovima, kao i svim neprijateljima.“

¹ Artakserks Prvi, unuk Darija Prvog, tj. Darija Velikog. (Prim. lekt.)

² Elitna kraljevska garda. Misli se na izabranih 10.000 Persijanaca, poznatih kao „besmrtnici“. Tako su se nazivali zato što se, kad neki od njih, bilo zbog bolesti ili smrti, ispadne iz stroja, na njegovo mesto birao drugi, tako da ih uvek ima na broju ni manje ni više nego 10.000, kako navodi Herodot. (Prim. lekt.)

Kon Igulden

Darije je produžio dalje, sklopivši ruke iza leđa i nateravši dečaka da požuri kako bi ga pristigao. Kada je Artakserks stao naporedo sa njim, otac je nastavio da govori:

„Ipak, ako taj prvi sin, najvoljeniji dečak, preživi i postane muškarac, počinje drugačija igra. Tada, ukoliko ima braću, toliko važnu u proteklim godinama, ona su jedina na svetu koja mu mogu oduzeti sve.“

„Kir?“¹, iznenada je izgovorio Artakserks. Uprkos oprezu, uprkos strahopoštovanju koje je osećao prema ocu, pomisao da bi njegov mlađi brat ikada mogao da mu bude neprijatelj učinila je da mu oči zasvetlucaju od zabavljenosti. „Oče, Kir me nikada ne bi povredio.“

Njegov otac okrenuo se u mestu. Ploče na njegovom ogrtaču podigle su se kao krila bube koja se sprema da odleti.

„Ti si moj sin i naslednik. Ako mi tebe oduzmu, Kir će biti kralj. Takva je njegova... svrha.“ Kralj je kleknuo na jedno koleno i uzeo dečakovu šaku između svojih. „Ti ćeš nositi moju krunu, obećavam ti. Ali Kir... rođeni je ratnik. Ima trinaest godina, ali jaše dobro kao moji gardisti. Video si kako ga oni gledaju. Još prošlog meseca nosili su ga po dvorištu palate na ramenima kada je iz luka pogodio pticu u letu.“ Kralj je duboko udahnuo, želeći da Artakserks razume. „Sine moj, ja vas volim obojicu ali, kada budem na samrtnoj postelji, kada se carstvo utiša i bude tugovalo, tog poslednjeg dana pozvaću ga kući – a ti ćeš morati da ga ubiješ. Ako ga ostaviš u životu posle toga, on će te sigurno ubiti.“

Artakserks je video kako se u očima njegovog oca pojavljuju suze i kako svetlucaju u njima. Bilo je to prvi put otkad zna za sebe da je video takvo očevo ispoljavanje osećanja, i to ga je uzdrimalo.

„Mislim da grešiš, oče, ali zapamtiću šta si rekao.“

Kralj se uspravio, škripeći ogrtačem. Porumeneo je u licu, mada je bilo teško reći da li zbog ljutnje ili nekog drugog osećanja.

„Onda zapamti i ovo“, prasnuo je. „Ako kažeš ijednu reč o ovome Kiru, bilo šta od ovoga za šta sam se toliko potrudio da ostane među nama, preseći ćeš samom sebi vrat. Ne danas ili ove godine, naravno, dok se smeжете i igrate se zajedno. On će ti obećati odanost i ne sumnjam da stvarno tako misli u dubini srca. Ali doći će dan kada ćete se udaljiti

¹ Helenizovana varijanta staropersijskog imena Kuruš (sunce, sličan suncu). (Prim. prev.)

jedan od drugog, ili kada će on uvideti da nikada neće imati vlast koju želi, ne dok je samo princ. Tog dana doći će kod tebe i uzeti presto za sebe. A ukoliko budem živ tog dana, ako kasnije dođe kod mene, čak i ukoliko bude imao tvoju krv na rukama... neću imati drugog sina i zato ću ga zagrliti. Razumeš li, Artakserkse?“

„Razumem“, odgovorio je njegov sin, osećajući kako i u njemu narašta ljutnja. „Ipak, ako mu se toliko diviš, oče, zašto me jednostavno ne ubiješ ovde na putu i pustiš da Kir uzme presto?“ Pre nego što je njegov otac stigao da odgovori, Artakserks je nastavio: „Zato što nemaš drugih sinova, a tako bi rizikovao da ostaneš bez naslednika. Da li si zaista tako hladan? Nije ti važno koji od nas je kralj?“

„Da mi nije važno, ne bih raščistio pola grada kako bih šetao nasamo sa tobom. Vidiš li ovde Kira? Ti si bio dete za kojim smo čeznuli, hrabri moj dečake. Ne sumnjam u tvoju inteligenciju, tvoju mudrost, Artakserkse. U tebi je moja krv i bićeš veliki kralj.“

Darije je ispružio ruku i dodirnuo sinovljevi obraz.

„Video sam svog oca¹ slomljenog kada se vratio kući iz Grčke². Kralj Kserks³ jeste pobedio Spartance u Termopilskom klancu⁴, ali onda je njegova vojska uništena kod Plateje⁵. Baš kao što je vojska njegovog oca raskomadana kod Maratona deset godina pre toga. Pa, ne više! Zakleo sam se na to kada sam postao kralj. Ostavili smo mnogo svoje krvi u Grčkoj, dovoljno za hiljadu godina. Umesto rata, moja vladavina održava mir – i donosi nam vrtove, vino, zlato, i izvanrednu učenost. Postoji mnogo toga što je danas postalo obično, a što bi u bilo koje drugo vreme predstavljalo čarobnjaštvo. Sa tobom ćemo otići još dalje – bićemo najveće carstvo koje je svet video od postanka. Ako to budeš ti. Ukoliko bogovi

¹ Artakserks Prvi. (Prim. lekt.)

² Nazivi Grčka i Perskija, kao i u originalnom tekstu, koriste se zbog prepoznatljivosti. (Prim. lekt.)

³ Kserks Prvi, poznat i kao Kserks Veliki, sin Darija Velikog i Atose, ćerke Kira Velikog. (Prim. lekt.)

⁴ Misli se na Termopilsku bitku, koja se odigrala 480. g. p. n. e. između saveza grčkih gradova-država i Persijskog carstva. (Prim. lekt.)

⁵ Bitka kod Plateje odigrala se 479. g. p. n. e. između saveza grčkih gradova-država i Persijskog carstva. Njom se završavaju grčko-persijski ratovi, pošto se nakon nje persijska armija povukla u Malu Aziju i nikad više nije pokušala da prođe u Grčku. (Prim. lekt.)

Kon Igulden

postave Kira na taj presto, on će iznova pokrenuti rat, ne sumnjam u to. Previše je sličan mom ocu, i previše sličan svom ocu.“

„Ja mogu da se borim, znaš“, rekao je Artakserks, uvređen. „Znam da ne razmišljaš o meni na taj način, ali mogu.“

Kralj se nasmejao i pljesnuo ga po leđima. Previše je voleo sina da bi ga povredio protivrećeci mu.

„Naravno. Mada i čuvar bilo kog zelenaša može da se bori. Ti si princ, Artakserkse! Bićeš kralj. Za to ti treba više od brzog osmeha i još bržeg mača. Treba ti snaga druge vrste. Počev od danas. Nisi premlad za ovo.“

Kralj se osvrnuo po praznim ulicama oko njih. Ni sa jednog prozora nije provirivalo ni jedno jedino lice.

„Zapamti. Na dan kada postaneš kralj, moraćeš to da okončaš. Do tada, uči od učitelja, jaši konje, uživaj u ženama, dečacima i crvenom vinu. Ne pričaj o ovom danu nikome. Jesi li me razumeo?“

„Jesam, oče“, rekao je Artakserks.

Njegovo ozbiljno lice nateralo je kralja da se osmehne, čitavo držanje mu se promenilo, tako da je posegnuo rukom i promrsio kosu sinu.

„Ispunjen sam osećanjem najveće sreće.“

PRVI DEO

Planina je držala grad u krilu kao majka detence. Pre nego što se popeo stepenicama do velikog platoa, Kir je odlučio da povede ličnu gardu do reke. Spartanaci su ostavili oklope i oružje na obali i jurnuli u vodu, radošno spirajući prašinu i znoj posle šeststo pedeset kilometara putovanja.

Sa svog visokog ratnog konja, princ se osmehnuo videvši ih kako pljuskuju po vodi i prstima prolaze kroz kosu i bradu. Od marša na istok njegovi ljudi postali su mršavi kao lovački psi, koža im je potamnela, a žile u mišićima se zategle. Nisu posustali, iako su neki od njih ostavljali za sobom krvave otiske na putu.

„Gospodaru, zar se nećeš predomisliti?“ tiho je izgovorio Tisafern.

Kir je pogledao u starog prijatelja i učitelja. Tisafern je sedeo na kestenjastom uškopljeniku, koji je frktao i zabacivao glavu. Bio je to konj najčistije rase u celoj Persiji. Plemić nije skretao pogled sa Spartanaca, sa kiselim izrazom na licu.

„Treba li da se popnem uz stepenice sam?“ odvratio je Kir. „Treba li da se vratim kući kao prosjak? Ko sam ja, ako ne sin svog oca i princ? Ovo su moji gardisti. Oni su najbolji.“

Tisafern je pokretao usta kao da ga boli zub. Princ Kir je bio u dvadesetim godinama i više nije bio mlad i glup. Učitelj je jasno pokazao suzdržanost, a ipak su se našli na obali reke Pulvar, sa ljudima iz Sparte koji su se prali u vodi poput konja, prskajući na sve strane. Princ je doveo stare neprijatelje u samo srce Persije. Tisafern se namrštio na tu pomisao. On je video mape sveta Grka, koji su malo znali o veličanstvenom carstvu sa istoka. Nije želeo da pomogne Spartancima da zauzmu mesto

Kon Igulden

na kom se prostirao Persepolj¹, a još manje grobove² duž reke, udaljene samo pola dana marša.

„Neki bi, visočanstvo, mogli da shvate kao uvredu činjenicu da se dovedu upravo oni ljudi koji su se suprotstavili tvojim precima i uskratili im pristup kopnu i moru. Spartanci! Pored duhova neba. Ovde, u srcu sveta! Da je tvoj otac mlađi i da je zdrav...“

„On bi mi čestitao, Tisaferne“, prasnuo je Kir umornim glasom. „Ovi ljudi marširali su uz mene. Nisu zastajali ni tražili odmor. Odani su mi.“

„Oni su odani zlatu i srebru“, promrmljao je Tisafern u pola glasa.

Kir je stegnuo vilicu tako da su se svi mišići na njoj istakli.

„Oni nemaju ništa. Čak su i oružje nasledili od očeva i stričeva, ili im je podareno za hrabra dela. Prekinimo tu priču. Pusti sad to, stari lave.“

Tisafern je prihvatio prekor, pognuvši glavu.

Grci su se hitro oprali i brzo su izašli na obalu da se osuše na večernjem suncu. Lokalne pralje zviždale su i uzvikivale videvši toliko nagih muškaraca. Jedan ili dva ratnika su im se osmehnuli, dok su se drugi opuštali vežbanjem. Oni nisu bili stvoreni za smeh ili ćaskanje.

Pošto ga je saputnik razdražio, Kir je iznenada sjahao, skinuo kacigu, tuniku i grudni oklop, štitnike za noge i ogrtač, pa izuo sandale urednim i opreznim pokretima. Princu nije smetala nagost i ušetao se u vodu samo klimnuvši glavom spartanskom oficiru Anaksisu, koji je gledao sa obale.

Pralje su prestale sa dovikivanjem ugledavši mladića koji je nosio ukovrdžanu bradu kao Persijanac i ostavio šlem ukrašen zlatnim perima na ogrtaču. Možda nisu znale njegovo ime, ali nisu se usuđivale da mu dovikuju. Kir se oprao u vodi sporo i pažljivo, skoro kao u nekom obredu, skidajući sa sebe nešto više od znoja i zadaha konja. Spartanci na obali bili su tihi, na pokazujući taj način poštovanje. Uostalom, princ je ovamo došao da ožali svog oca.

Poruka je stigla do Kira pre četrnaest dana i on je gurao Spartance skoro preko granica izdržljivosti. Princ je menjao konje u kraljevskim

¹ Grad u današnjem Iranu, poznat i kao Persepolis, što je grčka varijanta staropersijskog imena Parsa – Grad Persijanaca. (Prim. lekt.)

² Reč je o nekropoli udaljenoj 12 kilometara od grada, gde su i grobnice osnivača Persepolja Darija Velikog i njegovog sina Kserksa Prvog. (Prim. lekt.)

gostionicama na velikom Kraljevskom putu¹, ili išao prečicom preko obrađenih polja pšenice i ječma, a oni su ipak održavali korak sa njim, držeći se uz njega iz dana u dan kao od šale. Bili su izuzetni, i on se ponosio njihovim crvenim ogrtačima i reakcijom drugih ljudi kada bi saznali ko su oni. Ugled je stican iznova.

Na ovom mestu, dok se sveže veče spuštalo oko njih, Kir se obodrio. Grad Persepolj delovao je tiho, ali nije bilo javnog izražavanja žalosti. Ulice nisu bile pune vojnika, niti zastrte crninom, niti je bilo mangala u kojima gori sandalovina. A ipak, dok nije prošao kroz kapije platoa iznad grada, nije mogao da bude siguran da li je starac još živ. Okrenuo se na tu pomisao, gledajući u planinu koju su njegov otac i deda preoblikovali u veličanstvenu visoravan, zelenu i sivu liniju u daljini. Divlji sokolovi lenjo su kružili iznad njega u toplom vazduhu, motreći na debele golubove u krošnjama voćki. Na toj kraljevskoj terasi nalazile su se palate, kasarne, pozorišta i biblioteke. Paviljon njegovog oca prostirao se po središtu bujnog vrta koji su zvali „raj“, tajnom zelenom srcu carstva.

Za obale reke držalo se nisko žbunje, sa korenjem ispranim u glatke skulpture. Beli cvetovi jasmína izbijali su na izvijanim granama, ispunjavajući vazduh opojnim mirisom. Princ je duboko udahnuo, stojeći u vodi do pasa i zatvorenih očiju. Bio je kod kuće.

Spartanci su se brzo osušili tapkajući se ogrtačima po telu i gladeći kosu, sada već osećajući svežinu uprkos suncu. Princ je takođe bio osvežen, i ponovo se pažljivo obukao. Zakopčao je oklopljeni ogrtač preko tunike, ali i bronzane spartanske štitnike na potkolenicama, savršeno prilagođene za njega tako da su mišići i oblik čašica njegovih kolena bili naznačeni u uglačanom metalu. Bile su korisnije onima koji stoje sa podignutim štitom nego jahačima, ali Kir je voleo da odaje počast svojim ljudima na ovakav način. Razume se, Tisafern je to smatrao inostranom izveštačenošću i nečim što nije dostojno njega.

Da mladi princ nije putovao kući do očeve samrtne postelje, Kira bi možda zabavljalo kako su se ljudi iz grada okupili da gledaju strance. Trgovci sa voćne pijace došetali su se bliže, dok su ih ljudi plaćeni da

¹ Drevni put od grada Suze do grada Sarda koji je reorganizovao i ponovo izgradio Darije Veliki u V veku p. n. e. (Prim. lekt.)

Kon Igulden

čuvaju Spartance streljali pogledom. Grci u crvenim ogrtačima bili su čuveni čak i ovde, mada su se čitave države i prostranstvo otvorenog mora nalazili između Persepolja i doline Eurote¹ – razdvajali su ih tri meseca putovanja i čitav jedan svet. Pored već legendarnih ogrtača, Spartanci su nosili i sopstvene bronzane štitnike, koji su im pokrivali obe noge od gležnjeva do kolena. Došli su spremni za rat, i pored toga što su samo pratili princa kući.

Naslagali su štitove u uredne gomile i ostavili ih bez čuvara dok su skakali u vodu, kao da ne mogu zamisliti da bi neko mogao da ukrade nešto od njih. Svaki štit bio je obeležen imenom vlasnika sa unutrašnje strane, dok je jedno slovo pokazivalo neprijateljima gde se Sparta nalazi u Grčkoj – lambda, koje je bilo prvo slovo oblasti Lakedemon². Svaki štit bio je izglačan do visokog sjaja i o njemu se vodilo računa kao o voljenom biću.

Dok je uzjahivao, Kir se pitao da li će iko od ljudi koji su zurili u njih upoznati Spartu kao što je on poznaje. Za majke koje su deci pokazivale strane ratnike ovo su bili upravo oni koji su ponizili persijske „besmrtnike“ više puta, stekavši za sebe legendarni status. Ovi ljudi iz Grčke razbili su vojsku Darija Velikog na Maratonu. Upravo su Spartanci predvodili grčke vojnike protiv persijskog kralja Kserksa u Termopilskom klancu, kod Plateje i na padinama planine Mikale³. Persija je pokorila skoro tri-deset država, ali ju je zaustavila Grčka – i ratnici u crvenim ogrtačima.

Ti mračni dani ostali su daleko u prošlosti, mada su sećanja trajala dugo. Kir je skrenuo pogled dok su se njegovi ljudi postrojavali u savršeni dvostruki red, spremni da prime njegovu komandu. Spartanci su na kraju savladali Atinu i zavladao celom Grčkom, ali su se borili za njega zato što ih je plaćao – i zato što je razumeo njihovu čast. Srebro i zlato koje im je davao slali su kući za gradnju hramova, kasarni i oružarnica. Nisu zarađivali ništa za sebe same, i on im se divio više nego bilo kome drugom – izuzev svog oca i brata.

¹ Reka na čijim je obalama ležala Sparta. (Prim. lekt.)

² Starogrčki naziv za Spartu. (Prim. lekt.)

³ Bitka kod Mikale odigrala se istog dana kad i bitka kod Plateje i tokom nje je uništena persijska mediteranska flota. (Prim. lekt.)